

“ТАРАС БУЛЬБА” М.В. ГОГАЛЯ І ГІСТАРЫЧНЫЯ РЭАЛІІ РЭЧЫ ПАСПАЛІТАЙ XVIII ст.

У дадзеным артыкуле аб’ект даследавання – апавесць М. Гогаля “Тарас Бульба”. Прадмет даследавання – гісторыка-культурны змест твора. Паводле метадалогіі, работа выразнага кампаратывісцкага характару: у ёй даследуюцца творы польскай, рускай і ўкраінскай літаратур. Асноўны вынік даследавання: у апавесці “Тарас Бульба” М. Гогаль узнавіў падзеі перыяду Барскай канфедэрацыі 1768 г. У артыкуле аналізуюцца дакументальныя сведчання відавочцаў гайдамацкага паўстання 1768 г. (“Коліўшчына”), занатаваныя польскім гісторыкам Эдвардам Рачыньскім.

Уводзіны

Аповесць М. Гогаля “Тарас Бульба” мае выразны гістарычны змест. Тым не менш, сучаснае літаратуразнаўства разглядае яго як умоўнасць і не дапасоўвае да канкрэтных гістарычных падзей. Сам пісьменнік называе XV ст. У той жа час персанажы, якія згадваюцца ў творы, належаць стагоддзю XVII. I, такім чынам, у апавесці яскрава прасочваецца гістарычная блытаніна.

Разам з тым, акалічнасці казацка-ўкраінскіх войнаў (а менавіта яны складаюць змест “Тараса Бульбы”) – адна з папулярных тэм у літаратуры Польшчы (А. Міцкевіч, С. Гашчынскі, Г. Сянкевіч) і Украіны (Г. Шаўчэнка) XIX ст. Мажліва з вялікай верагоднасцю сцвярджаць тое, што сюжэт “Тараса Бульбы” – вандроўны. Ён мае відавочныя тыпалагічныя сыходжанні са зместам паэм “За-

мак Канёўскі” С. Гашчыньскага і “Гайдамакі” Т. Шаўчэнкі. Істотна таксама тое, што ўсе гэтыя творы ўзнаўляюць падзеі канца XVIII ст.

Асноўная частка

Гістарызм аповесці М. Гогаля “Тарас Бульба” традыцыйна разглядаецца як умоўнасць. Такі падыход уяўляецца лагічным, бо руска-ўкраінскі пісьменнік уключыў у змест свайго твора факты, якія маюць дачыненне да трох розных стагоддзяў:

1. На пачатку аповесці аўтар акрэсліў час дзеяння – XV ст. (“Бульба был упрям страшно. Это был один из тех характеров, которые могли возникнуть только в тяжелый XV век на полукачающем углу Европы” [1, с. 166]). І ў той жа час М. Гогаль сцвярджае: “<...> начались разыгрываться схватки и битвы за унию” [1, с. 165]. Паколькі гутарка ідзе пра царкоўную ўнію, падпісаную ў 1596 г., падзеі ў XV ст. адбывацца, відавочна, не маглі.

2. У аповесці згадваецца гетман вялікі каронны Мікалай Патоцкі, які нібыта “<...> разбитый, преследуемый (войскам казакаў. – В.Е.), перетопил в небольшой речке лучшую часть своего войска” [1, с. 240]. Побач з Мікалаем Патоцкім М. Гогаль згадвае імёны двух украінскіх “гетьманаў” – Астраніцы і Гуні. Аднак, па-першае, сутычкі паміж войскам Каралеўства на чале з Мікалаем Патоцкім “Мядзвежай Лапай” і Якубам Астраніцай адбыліся ў 1637 і 1638 гг. Перамогу тады святкаваў М. Патоцкі.

Па-другое, уцякаць ён – каронны гетман – мог толькі ў 1648 г. пасля сутычкі з казакамі Б. Хмяльніцкага. Тады сапраўды адбылася вялікая знявага для Каралеўства, бо вялікі гетман упершыню ў гісторыі апынуўся ў палоне (толькі не казацкім, а татарскім, пра што, дарэчы, згадвае і Г. Сянкевіч у рамане “Агнём і Мячом”).

3. М. Гогаль указвае на тое, што дзеянні аповесці адбываюцца ў той час, калі ўкраінскія землі пачалі кіраваць каралі польскія, якія прыйшлі на месца “удельных князей” [1, с. 167]. “Тогда, – падкрэслівае М. Гогаль, – влияние Польши начинало уже оказываться на русском дворянстве” [1, с. 168]. Аднак, як вядома, Валынь, Кіеўскае ваяводства і Падолле ўвайшлі ў склад Каралеўства толькі ў 1569 г. (па выніках Люблінскага сойма). І калі нават прыняць пад увагу тое, што “русіны” маглі не адрозніваць уладу караля ад улады вялікага князя (тым больш, што пасля дынастычнай уніі гэтыя пасады сумяшчаліся), то ўплыў Польшчы на “рускіх” (праваслаўных. – В.Е.) шляхціцаў зрабіўся балючай праблемай толькі на пачатку XVII ст. Ды і тое, як згадвае Г. Жавускі, нават у XIX ст. некаторыя ўкраінскія магнаты (як, напрыклад, Мікалай Базыль Патоцкі) максімальна захоўвалі нацыянальны каларыт і не надта віталі палітыку Польшчы¹.

Ёсць таксама і некаторыя іншыя гістарычныя хібы (нерэалістычныя сцэны катавання Астапа, “рамансовыя” заляцанні Андрія Бульбенкі да дачкі польскага сенатара і Ковецкага ваяводы). Акрамя таго, выклікае сумненне: а) расійскі патрыятызм казакаў; б) іх высакароднае служэнне праваслаўнай царкве.

А. Казакі атрымалі прывілей ад уладароў Рэчы Паспалітай (праект Жыгімонта Старога і рэалізацыя князя Д. Вішнявецкага) з мэтай абароны “паўднёвых крэсаў” ад туркаў і Масквы. Апошняя якраз і знішчыла “Січ” (1775 г.), паставіўшы крыж на марах аб гетманскай Украіне. Невыпадкова ад імя “Маці-Украіны” Т. Шаўчэнка ўжо ў XIX ст. заўважыў: “О, Багдане, Багданочку! (Маецца на ўвазе Б. Хмяльніцкі. – В.Е.) // Каб наўперад знала – // У калысцы б задушыла, // Пад сэрцам прыспала” [2, с. 183].

¹ Rzewuski, H. Pamiątki Sopolicy / H. Rzewuski. – Warszawa: Państw. Inst. wydawniczy, 1978. – S. 334.

Б. Героямі “Тараса Бульбы” зрабіліся гайдамакі, якіх нават кабзар, а апошні ніколі не хаваў замілавання казаччынай, назваў бандытамі і рабаўнікамі (паэма “Гайдамакі”). Працытуем М. Гогалю: “Дыбом стал бы волос от тех страшных знаков свирепства полудикого века, которые пронесли везде запорожцы. Нзбитые младенцы, обрезанные груди у женщин, содранная кожа с ног до колена” [1, с. 189].

Такім чынам, заяўлены ў аповесці “Тарас Бульба” гістарычны час – сапраўды ўмоўнасць, бо падзеі, калі сыходзіць са згадваемых М. Гогалем гістарычных імёнаў, маюць дачыненне, хутчэй, да XVII ст. Аднак і больш верагоднае XVII ст. – толькі дымавая заслона, што мы і паспрабуем даказаць, адзначыўшы спачатку відавочную супярэчнасць.

М. Гогаль выявіў гістарычную непісьменнасць. Аднак “непісьменнасць” надта відавочную, а таму, на наш погляд, таксама сумніўную. Па-першае, цяжка ўявіць сабе жыхара былой Рэчы Паспалітай, які забыўся на тое, у якім стагоддзі адбылася царкоўная ўнія. Па-другое, адначасова з гістарычнай дэзарыентацыяй М. Гогаль дэманструе бліскучае, амаль дэтальнае веданне побыту, атрыбутыкі, зброі і вайсковага чыну ўкраінскіх казакаў.

І, самае галоўнае, калі аповесць “Тарас Бульба” – толькі фантастычная казка, “патрыятычны лубок”, чаму так пакрыўдзіліся на яе аўтара палякі² (А. Міцкевіч, М. Грабоўскі, Ю. Кжыжаноўскі і інш.)? Адказваючы на гэта пытанне, падкрэслім тое, што “палякі” (грамадзяне Першай Рэчы Паспалітай) бачылі ў асобе М. Гогалю свайго, “крэсавага”. Таму “Тараса Бульбу” А. Міцкевіч, М. Грабоўскі і пазнейшыя – Ю. Крыжаноўскі, Я. Тазбір – разглядалі як графічна зафіксаваны акт здрады. Невыпадкова ні ў другой палове XIX ст., ні ў міжваеннай Польшчы, ні тым больш у Другой Рэчы Паспалітай гэту кнігу ў бібліятэках знайсці было немагчыма (хоць пераклад з расійскай на польскую мову быў зроблены Пятром Галавацкім яшчэ ў 1853 г.).

Усё сведчыць на карысць таго, што ў аповесці М. Гогалю зафіксавання ўсё ж больш значныя, блізкія па часе і таму куды больш баючыя для гістарычнай памяці польскага народа падзеі. На нашу думку, падобна да таго, што гутарка – пра Барскую канфедэрацыю і пра паўстанне гайдамакаў 1768 г. Доказам гэтай гіпотэзы могуць служыць наступныя аргументы:

1. М. Гогаль назваў прычыну паўстання запорожцаў: праваслаўную царкву зняважлілі “ляхі” (“<...> церкви святых теперь не наши” [1, с. 185]). Уціск праваслаўных з боку канфедэратаў – адна з фармальных прычын Коліўшчыны. Пра яе згадваюць Т. Шаўчэнка ў “Гайдамаках” і С. Гашчынскі ў “Замку Канёўскім” (“Zamek kaniewski”). Нарэшце, пра тое ж згадваюць і сведкі прарадзя паўстання гайдамакаў (мы маем на ўвазе дакументальныя звесткі, апублікаваныя ў кнізе “Wzrost Hajdamaków na Ukrainie r. 1768” пад рэдакцыяй Эдварда Рачынскага ў 1854 г.).

2. Апісанне помсты казакаў яўрэйскаму і каталіцкаму насельніцтву Украіны ў “Тарасе Бульбе” супадае з апісаннямі С. Гашчынскага, Т. Шаўчэнкі і Э. Рачынскага (казакі вешалі яўрэй, гвалцілі шляхцянак, зневажалі касцёлы – і рабілі ўсё гэта, заўважым, не ў XV ст., а менавіта ў 1768 г.). Казацка-шляхецкія паўстанні, а нават і войны, адбываліся і ў папярэднія перыяды (напрыклад, падчас “крывавага патопу” XVII ст.), аднак тэкст “Тараса Бульбы” мае ўсё ж надта шмат агульнага з тэкстамі згаданых украінскага і польскіх аўтараў.

² Тазбір, Я. “Тарас Бульба” – наконец по-польски / Я. Тазбір // Новая Польша. – 2002. – № 5. – С. 21-29.

Параўнаем:

А. “Nie było względu na świętość miejsca; nikogo nie oszczędzono. Wkrótce scena mordu ogarnęła całe miasto. Trzy dni rzeź trwała: szesnaście tysięcy osób miało życie utracić rozmaitymi rodzajami śmierci; dziś jeszcze pokazują pod klasztorem bazylianów miejsce ze studni, gdzie do tysiąca uczniów żywcem wrzucono i zaduszono kamieniami” (*С. Гашчыньскі* [3, s. 79]).

Б. “Не мілююць, // Караюць заўзята. // Як смерць тая, не ўважаюць // На гады, на ўроду // Шляхцяначкі, жыдовачкі // Цячэ кроў у воду” (*Т. Шаўчэнка ў перакладзе Я. Купалы* [2, с. 116]).

В. “Не уважали казаки чернобровых панянок, белогрудых, светлооких девиц; у самих алтарей не могли спастись они: зажигал их Тарас вместе с алтарями” (*М. Гоголь* [1, с. 204]).

Г. “Tłum więc rozbójników wpadłszy w miasto <...>. Zaczynają się więc srogie mordy. Ksiądz Wadowski przy ołtarzu spisą zakłuty został; jednych obnażano, drugich siekierami rozcinano, trzecich rozstrzelano, innych nożami, dzidami, drągami śmierć zadawano, wywłóczono za włosy sędziwych starców, oraz delikatne damy publicznie gwałcono” (*Э. Рачыньскі*) [4, s. 29].

3. Эпізод забойства Астапам сына Андрыя ўзнаўляе рэальную гістарычную падзею – забойства, якое здзейсніў казацкі палкоўнік Гонта ў 1768 г. На вачах гайдамакаў ён пазбавіў жыцця двух уласных сыноў-падлеткаў, якія, як сведчаць Т. Шаўчэнка і С. Гашчыньскі, вучыліся ў базыльянскай школе ва Умані, бо так пажадала іх маці-каталічка. Менавіта да маці быў падобны Андрый, яго, а не Астапа маці любіла больш: “Э, да ты мазунчик, как я вижу! – говорил Бульба. – Не слушай, сынку, матери: она – баба, она ничего не знает. Какая вам нежба? Ваша нежба – чистое поле и добрый конь” [1, с. 164].

Вось як сцэну забойства падае Т. Шаўчэнка ў “Гайдамаках”: “Католікі – мае дзеці... // Каб не было здрады, // Каб не было перасудаў, // Панове-грамада! // Присягаў, як браў свяцёны, // Католіка рэзаць. <...> Будзь праклятай matka, // Праклятая каталічка, // Што вас спарадзіла! // Чаму вас да ўсходу сонца // Была не ўтапіла?” [2, с. 112]. А вось сцэна забойства Андрыя:

–Что, сынку, помогли тебе твои ляхи?

Андрый был безответен.

– Так продать? продать веру? продать своих? Стой же, слезай с коня! [1, с. 226].

Бульбенка забівае не проста сына-зрадніка, а менавіта іншаверца. Быць ляхам для яго – значыць быць католікам. Гонта і Бульба ў гэтай трактоўцы здрады не разыходзяцца.

4. У апавесці М. Гоголя згадваецца тое, як п’яныя казаки паснулі, не заўважылі атрад польскага войска і апынуліся або звязанымі, або забітымі: “<...> весь Перьяславский курень, расположившийся перед боковыми городскими воротами, был пьян мертвецки; стало быть, дивиться нечего, что половина была перебита, а другая перевязана” [1, с. 204].

Такі ж самы выпадак здарыўся і ў 1768 г. Пакліканы на дапамогу атрад рускага войска спачатку спаіў казакаў, а потым іх (без малога чатыры тысячы) сонных перавязаў і аддаў у рукі польскага ваяводы Стэмпкоўскага (пра гэта сведчаць відавочцы задушэння бунту): “Czerń ta dopadłszy gorzałki, piła ją do zbytku, tak iż ku zmierzchowi, wszyscy prawie bez zmysłów pozapijali się <...> i tak prawie wszyscy w głęboki, bez wszelkiego czucia pogrążali się sen. <...> ci hultae w wielkiem mnóstwie niewiedzieli, co się z nimi stało, aż nazajutrz gdy się pobudzili ujrzeli się związanymi” [4, s. 45].

5. Фінал паходу Тараса на “ляхаў” гэтакі ж, як і фінал гайдамацкага паўстання 1768 г. (масавыя пакаранні казакаў). Прычым сцэна катавання Астапа Бульбенкі дзіўным чынам нагадвае абставіны рэальнага пакарання палкоўніка Гонты ў памежнай польска-турэцкай вёсцы Сербы. Загад катаваць гайдамакаў аддаў абозны Браніцкі. Прачытаем Э. Рачыньскага: “<...> z Gonty rasy, raucinało mu ręce i nogi i wyrwało z'uwemu serce, a paostatek ćwiertowało. Zposił on tę kaćę równie ciepłowie jak sprawiedliwie, przygotowawszy się wcześniej na śmierć” [4, s. 45].

Такім чынам, адзначым шмат гістарычных супадзенняў, якія, на наш погляд, сведчаць аб свядомай арыентацыі аўтара аповесці “Тарас Бульба” на падзеі памятнага і на Украіне, і ў Польшчы гайдамацкага паўстання 1768 г.

Якраз у перыяд напісання першага варыянта аповесці ў польскай літаратуры з’явіўся шэраг навуковых (гістарычных) прац і мастацкіх тэкстаў, у якіх “украінскае пытанне” разглядалася як найбольш істотна паўплываўшае на падзеі 1772 г. Барскія канфедэраты, супраць якіх выступілі гайдамакі, былі, карыстаючыся звыклымі міфалагемамі, “культурнымі героямі” (захавацелямі шляхецкай дзяржавы), а гайдамакі – трыкстарамі-разбуральнікамі. Гэты погляд быў выпрацаваны яшчэ Адамам Міцкевічам у незавершанай п’есе “Konfederacyi Warszawy” / “Барскія канфедэраты”. Іншае меркаванне, а тым больш выказанае ўкраінцам М. Гогалем, успрымалася як спроба перапісаць гісторыю, правесці палітыку царызму.

Аднак чаму ўсё ж М. Гогаль змяшаў у адно факты з розных гістарычных эпох? На наш погляд, паўплывалі на гэта адразу два фактары:

1. Фактар цензуры. Пасля падаўлення паўстання 1831 г. згадаць пра крываўны 1768 г. – значыць яшчэ раз успомніць, па-першае, пра адмоўную ролю Расіі ў падзелах Рэчы Паспалітай (і тым ускосна сцвердзіць законнасць патрабаванняў палякаў-паўстанцаў), па-другое, пра задушэнне казацкага паўстання расійскімі войскамі, што, відавочна, не ўкладалася ў ідэйны змест аповесці.

2. Фактар самацензуры. У выпадку, калі б М. Гогалю давялося пісаць пра 1768 г., яму наўрад ці ўдалося абмінуць факт знішчэння насельніцтва горада Умань у Канёўскім старостве (за тры дні там было знішчана каля 16 (паводле іншых дадзеных, каля 20) тысяч яўрэяў і католікаў). А гэта значыць, лішні раз сцвердзіць варварства рабаўнікоў-казакаў на фоне пакутніцтва адносна цывілізаваных польскіх каланістаў.

Заклучэнне

Аналіз тэкстаў, прысвечаных тэме польска-казацкіх войнаў (“Замак Канёўскі” С. Гашчынскага, “Гайдамакі” Т. Шаўчэнкі і “Тарас Бульба” М. Гогаля), дазваляе знайсці ў іх відавочныя тыпалагічныя сыходжанні. У кантэксце дадзенага даследавання адзначым выкарыстанне аднолькавага гістарычнага матэрыялу: пісьменнікі асвятляюць падзеі 1768 г. (Барская канфедэрацыя / Коліўшчына).

Гістарызм “Тараса Бульбы”, такім чынам, – не ўмоўны, а канкрэтны, аднак зашыфраваны ў тканіне знарок ужытых хібаў, мэта якіх, – па-першае, аб’ектыўная (заблытаць мікалаеўскую цензуру) і, па-другое, суб’ектыўная (пазбегнуць супярэчнасцей паміж ідэйным і падзейным зместам аповесці).

СПІС ЛІТАРАТУРЫ

1. **Гоголь, Н.В.** Повестн. Ревнзор. Женитьба / Н.В. Гоголь. – М. : Художественная литература, 1984. – 526 с.
2. **Шаўчэнка, Т.Р.** Кабзар / Т.Р. Шаўчэнка / пер. і рэд. Янкі Купалы і Якуба Коласа. – Мінск : Дзярж. выдавецтва БССР, 1952. – 610 с.

3. **Goszczyński, S.** Zamek Kaniowski / S. Goszczyński. – Warszawa : Czytelnik, 1993. – 117 s.
4. **Raczyński, E.** Bunt Hajdamaków na Ukrainie r. 1768 (wydane z rękopisu przez Edwarda Raczyńskiego) / E. Raczyński. – Poznań : nakładem A. Poplińskiego, 1854. – 74 s.

Паступіў у рэдакцыю 27.01.2010 г.